

Музика О.Л., Музика О.О. Ціннісні орієнтири і психологічна підтримка обдарованих дітей // На злеті думки. Залучення обдарованої молоді до науково-дослідницької роботи: зб. доповідей та тез науково-практичної конференції. – Житомир: МАН, Житомирське регіональне відділення, 2013. – С. 6-11.

6

О.Л. Музика, О.О. Музика

ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ І ПСИХОЛОГІЧНА ПІДТРИМКА ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ

Дослідження, що проводилися нами у 90-х роках в обласному центрі науково-технічної творчості, дали цілий ряд ідей, гіпотез та емпіричних підтверджень, які дозволили сформулювати ряд концептуальних положень, зокрема уточнити означення здібностей та обдарованості з позицій суб'єктно-ціннісного аналізу, встановити роль суб'єктних і соціальних чинників у розвитку здібностей та намітити шляхи для надання ціннісної підтримки у процесі розвитку творчо обдарованої особистості.

За збігом обставин, який тепер можна назвати щасливим, одночасно проводилися дослідження обдарованих підлітків (О.О. Музика) і дорослих людей (О.Л. Музика). Це дало змогу побачити цілісну картину розвитку обдарованості та дійти висновку, що сутнісними ознаками обдарованої особистості є не знання, вміння і навички – вони набуваються, не вміння вирішувати творчі задачі – цьому навчаються, не цілі, що їх ставить перед собою людина, – вони змінюються, а система особистісних цінностей. Якщо ще коротше, то головне, що відрізняє обдарованих людей від пересічних, – це ставлення до власних здібностей як до цінностей. У динамічному й мінливому світі обдарована людина намагається оволодіти життєвою ситуацією з допомогою одного й того ж комплексу здібностей. Пересічна ж людина зі зміною життєвої ситуації розвиває все нові й нові здібності, забуваючи про ті, що були розвинені раніше. Виходить, що обдарована людина впродовж життя розвиває одні й ті ж самі здібності, які складають основу її особистісної ідентичності, і саме тому вони розвиваються до дуже високого рівня. Ця копінг-стратегія є досить ефективною у плані збереження особистісної стійкості, але в окремі моменти викликає ціннісні конфлікти з

соціальним оточенням. Одним із найефективніших методів, які дозволяють творчо обдарованій особистості подолати ці конфлікти зі збереженням власної особистісної ідентичності, ми вважаємо ціннісну підтримку.

Загалом, є два підходи до розуміння обдарованості. Відповідно до першого, обдарованість – це вихідна диспозиція, вроджена якість, що сприяє високим досягненням. Серед сучасних науковців такий підхід використовується дуже обмежено, хіба що по відношенню до певного, як

7

правило, дуже вузького кола простих діяльностей, що можуть регулюватися на нижчих структурних рівнях особистості: біопсихічному чи рівні психічних процесів, за моделлю К.К. Платонова. Суть другого підходу, якого дотримується переважна більшість науковців, полягає в тому, що обдарованість – це не причина високих досягнень, а результат тривалого розвитку здібностей і особистості.

Справа тут не лише в теоретичній дискусії. Вроджена обдарованість чи набута – це питання вкрай важливе для практичної роботи вчителів чи керівників гуртків. Дослідження, які були проведені двадцять років тому в обласному центрі науково-технічної творчості, дали дуже показовий результат: керівники технічних гуртків, у яких діти перемагали в обласних та національних змаганнях і конкурсах, були переконані, що здібності й обдарованість розвиваються. А ті, які дотримувалися думки, що це вроджені якості, не мали у своєму педагогічному активі перемог, які об'єктивно засвідчували б розвиток здібностей і обдарованості дітей [9]. Таким чином, імпліцитні теорії здібностей і вибудовані на їх основі соціальні очікування прямо впливають на ефективність роботи з розвитку здібностей.

Б.М. Теплов говорив про здібності як найбільш зручне і необхідне вихідне поняття для аналізу обдарованості [12]. Погоджуючись з ним, ми візьмемо на себе сміливість додати таке: основне завдання педагогів – розвивати здібності, а рішення про те, чи розвивати в собі обдарованість,

приймає сама людина. Це впливає з нашого розуміння понять здібності та обдарованість і співвідношення між ними.

Здібності – це ресурс особистісного розвитку людини, який полягає:

- 1) в актуальній здатності ефективно здійснювати певну діяльність щодо вирішення життєвих завдань;
- 2) в усвідомленій зримій, реальній перспективі цієї здатності досягнути. Перше досягається рефлексією вмінь і результатів діяльності, друге – рефлексією життєвої ситуації, власних особистісних властивостей і ціннісного досвіду саморозвитку [11].

Обдарованість – це складна системна якість особистості, яка характеризується такими ознаками:

- 1) високим рівнем розвитку здібностей і високими досягненнями в певній галузі діяльності;
- 2) ціннісним ставленням до власних здібностей як до основи особистісної ідентичності;
- 3) спрямованістю на саморозвиток;
- 4) творчою спрямованістю особистості;
- 5) внутрішньою (суб'єктно-ціннісною) саморегуляцією.

Отже, як видно з наших означень, здібності, що розвинулися до високого рівня, можуть скласти основу обдарованості лише тоді, коли на всіх рівнях включаються у структуру особистості, зокрема у процеси ціннісної регуляції особистісного саморозвитку.

У ході досліджень було встановлено, що існує два основні види ціннісної регуляції особистісного розвитку, які, відповідно, регулюють розвиток пересічної й обдарованої особистості і різняться рівнем розвитку рефлексії і суб'єктності. Це ситуаційно-ціннісна і суб'єктно-ціннісна регуляція. Перша пов'язана з орієнтацією на вимоги ситуації, соціальні норми та очікування. Друга, суб'єктно-ціннісна регуляція особистісного розвитку, характерна для окремих типів особистості, наприклад, для обдарованих людей, які, будучи в меншості, регулюють власний розвиток,

керуючись здебільшого внутрішніми ціннісними критеріями. Саме в цьому випадку зростає ймовірність ціннісних розбіжностей між особистісними цінностями обдарованої особистості та цінностями контактного соціального оточення, а відтак зростає необхідність ціннісної підтримки [2; 4].

Поняття ціннісної підтримки ми вводимо з огляду на те, що існуюче поняття психологічної підтримки занадто широке. Якщо психологічна підтримка – це загальна назва для широкого спектру психологічних впливів, спрямованих на оптимізацію окремих психічних станів, пізнавальних процесів, феноменів емоційної чи когнітивної сфер, особливостей соціальної

8

взаємодії, показників внутрішнього психологічного життя тощо, то ціннісна підтримка спрямована на значно вужче коло психологічних феноменів, локалізованих переважно у ціннісній свідомості особистості. **Ціннісна підтримка** – це різновид психологічної допомоги, спрямованої на гармонізацію особистісних цінностей людини, їх актуалізацію, видозміну чи розвиток з метою підтримання самоідентичності в процесі вирішення життєвих завдань і саморозвитку особистості.

Оскільки ціннісна підтримка – це система впливів, що спрямована на актуалізацію процесів свідомої регуляції особистісного розвитку, то важливо спиратися на суб'єктивну картину здібностей, яка існує у кожній окремої людини і регулює її розвиток досить спорадично чи ситуаційно. Як показують наші дослідження, суб'єктивну картину здібностей складають чотири групи уявлень:

- 1) уявлення про власні вміння, як засоби суспільно схвалюваної адаптації у тій чи іншій життєвій ситуації;
- 2) уявлення про складові цих умінь, про окремі дії та операції, які актуалізуються тоді, коли виникає необхідність удосконалити окремі вміння чи зробити їх елементами нових умінь;
- 3) уявлення про референтних осіб, які можуть бути і зразками для наслідування, і своєрідними соціальними валідизаторами як для

окремих умінь, що вдосконалюються, так і для тих перспектив особистісного розвитку, які це вдосконалення відкриває;

- 4) уявлення про власні особистісні властивості, в тому числі й власні індивідуальні особливості, які співвідносяться не лише з можливістю успішного виконання тієї чи іншої діяльності, а й з самооцінкою перспектив подальшого розвитку.

Отже, звичайна людина, як правило, уявляє здібності як сукупність умінь і власних особливостей, які дозволяють успішно (відповідно до норм чи оцінок референтних осіб) справлятися з тією чи іншою діяльністю. Перед звичайною людиною не так уже й часто виникають завдання з саморозвитку, однак дуже часто життєва ситуація спонукає до розвитку тих чи інших здібностей. Виконані під нашим керівництвом дослідження показали, що пересічним людям притаманна тенденція сприймати уміння як цілісний і константний компонент здібностей, у якому важко виділити окремі дії й операції. Відбувається згортання дій (за П.Я. Гальперінім).

Зовсім інша картина спостерігається в обдарованих особистостях. У поле рефлексії потрапляють окремі дії та операції, які свідомо використовуються і тренуються. Крім того, у полі свідомості постійно перебувають окремі люди з контактного оточення, спілкування з якими може підтвердити цінність тих здібностей, на розвиток яких спрямовуються зусилля, і які можуть надати конкретну допомогу, застерігаючи від помилок і вказуючи на оптимальні шляхи розвитку. Нерідко через брак розуміння в контактному оточенні обдаровані люди в пошуках ціннісної підтримки ведуть уявний діалог з «віртуальною» референтною групою, до складу якої входять відомі творчі особистості.

Оскільки в процесі емпіричних досліджень ціннісної сфери особистості ми орієнтувалися на змісти індивідуальної свідомості, на особистісні цінності, то існуючі методики, які ґрунтуються переважно на ранжуванні зовні заданих цінностей, не могли нас задовольнити. Ми розробили ряд власних методик, з яких найперспективнішою для використання у

практичній роботі з розвитку здібностей вважаємо *МВДЗ* – методика вивчення динаміки здібностей. Вона складається з основних блоків: когнітивно-операційного та рефлексивно-ціннісного, кожен з яких ділиться ще на два підблоки. У процесі досліджень виробився ряд модифікацій *МВДЗ*, але основні теоретичні та методичні положення залишаються сталими. Досліджуванам пропонується послідовно назвати та оцінити ступінь розвитку: 1) вмінь та 2) дій і операцій, з яких вони складаються; 3) референтних осіб, яким небайдужі ці вміння; 4) особистісних якостей, які сприяють чи заважають їх ефективному виконанню. У процесі дослідження тренується рефлексія та виявляються певні прогалини в розвитку, які можуть бути ліквідовані шляхом вправ чи розширенням кола соціальної взаємодії. Повторні дослідження показують тенденції у розвитку здібностей і сфери, у яких необхідно надавати ціннісну підтримку.

Для розуміння суті ціннісної підтримки, як, власне, будь-якої психологічної допомоги, або й просто допомоги, важливі слова нідерландської професорки Ф.-М. Арендсен-Гайн, яку ми запросили для проведення тренінгів: «Допомагати – це означає робити для когось не більше 49% від потрібного, решту він має зробити сам!». Людина має сама усвідомити напрямок свого розвитку, робити реальні кроки і докладати реальних зусиль. І лише тоді ми можемо допомогти їй ствердитися у правильності шляху, у виборі засобів і супутників, у мобілізації власних ресурсів. Коли ж напрямки особистісного розвитку не обрано, коли він здійснюється стихійно, ціннісна підтримка теж можлива, хоча її роль у цьому випадку значно звужується і полягає в тому, щоб зорієнтувати людину рухатися до особистісного зростання, а не до криз і деградації. Доводиться визнати, що у більшості випадків поради психологів щодо самоактуалізації, суб'єктності, особистісного зростання є несвоєчасними, чи, скоріше, передчасними і блокуються захисними механізмами ще на етапі сприймання, оскільки ті, кому вони адресовані, самі ще не стали на цей шлях і вирішують

інші, як правило, локальні, ситуаційно-зумовлені завдання. Надаючи ціннісну підтримку, психолог має пам'ятати, що для того, щоб його привнесені із-зовні, власне, нав'язані цінності не були відторгнуті, потрібно дотримуватися ряду правил:

- ресурси для ціннісної підтримки мають відшукуватися у ціннісній свідомості тієї людини, якій вона надається;
- привнесені цінності мають складати меншу частину від усіх, що беруть участь у ціннісній регуляції (у наших емпіричних дослідженнях ця частина не перевищує третини), і мають бути усвідомлені, узгоджені та прийняті людиною;
- цінності, які актуалізуються у процесі ціннісної підтримки, мають бути діяльнісно ствердженими. Іншими словами, людина має робити і рефлексувати реальні дії та вчинки, щоб упевнитися у позитивних бажаних змінах;
- критеріями ефективності ціннісної підтримки є гармонізація і визначеність, ціннісна безконфліктність особистісного розвитку. Досягнення ж певних утилітарних ситуаційно-зумовлених цілей як критерій ефективності ціннісної підтримки може розглядатися лише на нижчих рівнях ціннісної регуляції.

Залежно від позиції особистості відносно одного з полюсів ціннісної регуляції (ситуаційно-ціннісного чи суб'єктно-ціннісного) можна говорити про різні можливості і спрямованість особистісної рефлексії. У першому випадку предметом рефлексії є норми і цінності групи, в яку включена особистість. Основні проблеми, які виникають, пов'язані з рефлексією групових норм і цінностей, що викликані: а) недостатнім рівнем розвитку рефлексії; б) розбіжністю між декларованими і чинними цінностями (прикладом такого може бути розповсюджена в освітньому середовищі суперечність між декларованою цінністю творчості і репродуктивною спрямованістю навчального процесу); в) неприйняттям релятивності і гнучкості ціннісних диспозицій; г) розривом між самооцінкою особистісних

властивостей і груповою оцінкою; д) низьким рівнем диференційованості і внутрішнього зв'язку оцінних конструктів; е) дихотомічною чи слабо вираженою градацією суб'єктивних оцінних шкал та ін.

У другому випадку рефлексія спрямована на пошук розвивальних ресурсів у власному внутрішньому світі. Відтак і проблеми тут інші: а) брак моральнісних чи, навпаки, діяльнісних актуалізованих ціннісних конструктів для утворення суб'єктних цінностей і відповідних схем регуляції діяльності і поведінки; б) низька самооцінка окремих властивостей, а відтак і занижка їх регуляційна спроможність; в) надмірна розпорошеність активності, що

10

заважає розвитку одного чи декількох видів здібностей до високого рівня; г) суттєві відмінності моральнісних цінностей особистості та контактної соціальної групи тощо.

Ціннісна підтримка на окремих вікових етапах різниться можливостями рефлексії та ступенем усвідомлення життєвих завдань. Вона залежить як від вікових аспектів розвитку здібностей, так і від вікових особливостей розвитку мотивації, самооцінки, соціальних стосунків тощо.

Наші дослідження дозволяють зробити висновок про основну тенденцію надання ціннісної підтримки залежно від віку: *з ранніх етапів онтогенезу до пізніших роль ситуаційних чинників зменшується, а особистісно-ціннісних – зростає*. При цьому було виявлено, що в дошкільному віці здатність дітей рефлексувати свої дії, сприймати й надавати поцінування, відрефлексовувати й задовольняти потребу в розвитку розвинена значно краще, ніж це вважалося раніше. Довелося переглянути співвідношення впливу на розвиток особистості дошкільників дорослих та інших дітей на користь останніх [7]. Дослідження дітей молодшого шкільного віку показало ефективність ціннісної підтримки шляхом привнесення готових оцінних конструкцій у вигляді прислів'їв і приказок [6]. Ефективними виявилися прийоми, спрямовані на розвиток диференційованості самооцінки молодших школярів [5].

У підлітковому віці рефлексія референтних стосунків є дієвим ресурсом для саморозвитку [1]. У юнацькому віці і для дорослих людей акценти у наданні ціннісної підтримки зміщуються на усвідомлення проблем, пов'язаних із власними особистісними якостями у їх відповідності з обраною професією та напрямками самоздійснення [8].

Вибираючи чи розробляючи методи надання ціннісної підтримки, важливо пам'ятати про її внутрішні механізми. Підтримується не просто розвиток умінь, дій та операцій, референтних стосунків та особистісних якостей, а провідні потреби, які спрямовують особистісний розвиток – *потреба у визнанні та поцінуванні, потреба в самоідентичності, потреба у розвитку та потреба в реалізації суб'єктності*. І тільки тоді, коли методи ціннісної підтримки не суперечать цим потребам, а навпаки, сприяють їх задоволенню, психолог може досягти поставленої мети.

Варто зауважити, що в більшості випадків, які потребують ціннісної підтримки, можуть застосовуватися відомі методи, пов'язані з розвитком рефлексії, самооцінки та саморегуляції. Добре зарекомендували себе активні методи на зразок психологічного тренінгу. Для здійснення ціннісної підтримки можуть використовуватися прислів'я та приказки, залучатися біографічні дані людей, які досягли успіху, застосовуватися вправи на розвиток окремих дій та операцій, ведення щоденників тощо. Якщо йдеться про вищі рівні ціннісної регуляції, ефективним є розроблений нами тренінг ціннісної підтримки особистісного розвитку на основі моделювання і повторних реконструкцій ціннісної свідомості з активним залученням до цього процесу самих досліджуваних [3].

Можна виокремити три основні вимоги, які дозволяють використовувати ці процедури саме як методи надання ціннісної підтримки:

- опора на ціннісний досвід суб'єкта і його здатність до свідомої регуляції власного особистісного розвитку;
- сприймання суб'єктом отриманих показників як динамічних, а не константних, як ресурсів саморозвитку, які можуть змінюватися під

впливом докладених зусиль;

- контроль діагностичних показників з точки зору їх включення в регуляційні механізми особистісного розвитку через структуру суб'єктних цінностей. Засобом цього контролю є розроблені нами методики ММЦС та МВДЗ.

Узагальнюючи сказане, зазначимо, що поняття *«ціннісна підтримка»* є досить продуктивним для аналізу й розвитку ціннісної свідомості. Воно

11

враховує суб'єктність особистості, оскільки йдеться не про формування, не про надання, не про запозичення чи привнесення, а саме про підтримку, тобто передбачається, що більшу частину активності людина здійснює сама, виходячи з власних особистісних цінностей. По-друге, підтримка передбачає присутність і вплив інших людей, який, втім, є допоміжним, а не визначальним. По-третє, це поняття може бути застосоване тоді, коли йдеться про внутрішнє психічне життя і рефлексивні процеси, оскільки вони потребують певного узгодження мисленевих схем і соціальної валідації. Методи ціннісної підтримки можуть бути дуже різними, оскільки вони індивідуально орієнтовані і залежать від вікових особливостей, від рівня розвитку здібностей та рефлексії, рівня ціннісної регуляції, але всі вони ґрунтуються на актуалізації внутрішніх ціннісних ресурсів особистості з метою вироблення нових ефективних регуляційних схем особистісного саморозвитку. Контроль за ефективністю може здійснюватися за допомогою МВДЗ та ММЦС.

Ближчі перспективи подальших досліджень пов'язуються із розробкою і застосуванням методики комп'ютерної діагностики рефлексії здібностей та саморозвитку особистості, яка накопичуватиме результати досліджень у базах даних і розраховуватиме індекси й тенденції розвитку при проведенні повторних досліджень.

Література

1. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. – Житомир: Вид-во Рута, 2006. – 320 с.
2. Музика О.Л. Програма ціннісної підтримки здібностей та обдарованості «Три кроки». – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 34 с.
3. Музика О.Л. Тренінг ціннісної підтримки професійного становлення психологів // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія / За ред. С.Д.Максименка, М.В.Папучі. – Київ-Ніжин: Вид-во НДУ; ДС «Міланік», 2007. – Т.10, вип. 1. – С. 42-44.
4. Музика О.Л. Ціннісна підтримка: теорія і практика сприяння особистісному зростанню // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 7. – С.1-6.
5. Музика О.Л., Загурська І.С. Самооцінка і розвиток творчих здібностей: навчальний посібник. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 144 с.
6. Музика О.Л., Никончук Н.О. Рефлексивно-ціннісний аналіз розвитку учбових здібностей молодших школярів //Психологічні перспективи. – Випуск 12. – Луцьк: Ред.-вид. відділ «Вежа» Волинського нац. ун-ту ім. Л. Українки, 2008. – С. 91-98.
7. Музика О.Л., Портницька Н.Ф. Розвиток творчих здібностей у наслідувальній діяльності: навчальний посібник. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 128 с.
8. Музика О.Л., Тичина І.М. Структура ціннісної регуляції особистісного розвитку випускників ВНЗ у процесі професійної переорієнтації // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості. Збірник наукових праць / За ред. В.О. Моляко. – Т. 12. – Вип. 7. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. – С. 202-209.
9. Музика О.О. Вплив соціальних очікувань на розвиток технічної обдарованості в підлітковому віці // Психологія: Збірник наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2000. – Вип.3 (10). – С. 206-210.
10. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
11. Професійно-орієнтовані завдання з психології / За ред. О.Л. Музики. Навчальний посібник. – 3-тє вид., перероб.і доп. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2010. – 566 с.
12. Теплов Б.М. Избранные труды: В 2-х т. Т.1. – М.: Педагогика, 1985. – 328 с.